

Simas KARALIŪNAS

DĖL BALTŲ KALBŲ ŠAUKŠTO IR SKYDO PAVADINIMŲ KILMĖS

Šių pastabų nebūtų buvę, jeigu ne autoriaus dėmesį atsitiktinai patraukę du dalykai.

Pirmiausia, islandų kalbos žodynus vartant, į akis krito šaukštui vadinti islandų vartojami visai ne „šaukštiški“ žodžiai *skeið* ir *spónn*. Įprastinės *skeið* fem. réikšmės yra „(staklių) skietas“, „apatinis žandikaulis“, plur. *skeiðir* „kalavijo ar peilio makštys“¹. Kadangi žodis daugiareikšmis, šnekamojoje kalboje šalia *skeið* valgomajam šaukštui vadinti linkstama vartoti dūrinį *matskeið* (pirmuoju dėmeniu eina *mata* fem. „valgymas; valgis, maistas“). Norvegų ir švedų kalbose šių žodžių reikšmės taip pat panašios: norv. *skeid*, *skei*, *skje* fem. „šaukštas; skietas; makštis; lenta...“²; šv. *sked* fem. „šaukštas; skietas“, dial. *skäid* „makštis“³. Kitose germanų kalbose įsivyravo reikšmė „(kardo) makštis“: s. saksų *skēðia*, s. vok. aukšt. *skeida* (vok. *Scheide*), s. ang. *scéþ*, *scéþ* (dab. ang. *sheath*) greta *scáþel* „skietas“⁴.

Etimologiniai kitų kalbų atitikmenys nurodomi s. air. *scíath* „skydas“ (< **skeito-*), galbūt lot. *scūtum* „t. p.“ (jeigu iš *skoitom) bei s. sl. *štítz* „t. p.“. Germanistinėje klausimo literatūroje neužsimenami atitinkami baltų kalbų žodžiai, o baltistiniuose etimologijos darbuose nerandame minėtų germanų kalbų leksemų. Tik K. Būga ir J. Endzelynas yra pastebėję, kad liet. *skiėtas* (*skiėtai* ir *skietas*, -ai) „audžiamųjų staklių prietaisas, į kurį suveriami metmenys ir kuriuo sumušami ataudai; vežimo ar rogių skersinis branktams užkabinti; akėčių išilginis balžienas...“, lat. *škiēts*² (*škiēts*) „skietas; brauktuvė; skersinis branktams prikabinti; inkaro sija...“, *škieta* (*škieta*) „žąsies ar kito paukščio krūtinės kaulas, ketera; skietas“ bei pr. *scaytan* „skydas“ forma ir turiniu panašūs į germanų kalbų žodžius – ne tik į s. isl. *skíð* neutr. „skila, pliauska; slidė“

¹ Á. Böðvarsson, Íslenzk orðabók, Reykjavík, 1992, 854.

² I. Aasen, Norsk ordbog med dansk forklaring, Kristiania, 1918, 666; Norsk riksmålsordbok, III, Oslo, 1991, 1638.

³ Orbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, 26, Lund, 1973, 3696–3700.

⁴ J. de Vries, Altnordisches etymologisches Wörterbuch, zweite verbesserte Auflage, Leiden, 1962, 487; F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 22. Auflage völlig neu bearbeitet von E. Seebold, Berlin–New York, 1989, 627; E. Klein, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language, Amsterdam–New York, 1971, 678–679.

< germ. *skeitom (Būga, Endzelynas), bet ir į s. isl. *skeið* „skietas“ < germ. *skaitō (Endzelynas)⁵. Ir iš tikrųjų, šių baltų ir germanų kalbų žodžių reikšmė ta pati – „skietas“; su lietuvių ir latvių kalbų leksemomis šaknies vokalizmu sutampa s. isl. *skíð* (plg. dar s. ang. *scíd*, ang. *shide*, s. fryzų *skīd*, vid. vok. žem. *schīder* plur., s. vok. aukšt. *scīt*, vok. *Scheit* „skila, pliauska“), o su pr. *scaytan* – minėti skandinavų bei senosios anglų kalbų žodžiai, taip pat vid. vok. aukšt. *scheite* „medžio skiedra, skala“ < germ. *skait-. Čia aiškėja, kad šie baltų ir germanų kalbų žodžiai yra etimologiniai atitikmenys ir sudaro leksinę izoglosą, jungiančią baltų ir germanų kalbas.

Jau vien šių atitikmenų eilės istorinis-lyginamasis aiškinimas implikuoja kai kurių semantinių interpretacijų. Skietas yra specialiai tam reikalui pritaikytas medžio gabalas, balžienas, tam tikra lenta. Ją kaip tik ir žymi norv. *skeid* etc., taip pat su *skiētas* (*skāietas*) šaknies balsių kaita susijęs *skytas* „dvejų sprindžių pločio lenta sijai apkalti“ Šd (LKŽ XII 958). Dabartinės ir senosios islandų kalbos daugiskaitinė forma *skeiðir* leidžia manyti, kad germanų (kalavijo ir peilio) makštys buvo dvi sudėtos ir sutvirtintos lentos, plokštės, skalos. Senovės germanų ir kitų indoeuropiečių genčių, tarp jų prūsų, skydas, atrodo, irgi buvo ne kas kitas, o tam tikras (atskeltas ir atitinkamai apdirbtas jo paskirties žiūrint) medžio gabalas, plokštė, lenta (pvz., s. ang. *bord* yra ir „lenta“, ir „skydas“⁶; got. *skildus*, s. skand. *skjōldr* „skydas“ etimologiškai tapatinami su liet. *skāltis* „atskeltas gabalas, atskala, nuolauža, atraiža“⁷). Tarp įvairių ide. kalbų skydo pavadinimų reta, kad jų šaltinis būtų skydo funkcijos žodžiai (kaip, tarkim, lat. *vairuōgs* „skydas“, XIX a. antros pusės naujadaras, *karuōgs* „vėliava“ pavyzdžiu pasidarytas iš *vairīt* „ginti, saugoti“⁸).

Dabar pats metas iškelti mūsų skydo bylą.

K. Būga primygtinai įrodinėjo, kad *skýdas* iš germanų kalbų atėjęs⁹. Kaip šaltinį nurodė s. isl. *skíð*, s. vok. aukšt. *scīt*¹⁰. Tačiau J. Endzelynas atkreipė dėmesį, kad ger-

---

⁵ K. Būga RR II 8–9, 308, 624; J. Endzelīns ME IV 54. Jais remiamasi naujausiuose darbuose: V. Urbutis, Šaknies *(s)ket- žodžiai. – Baltistica, X (2), 1974, 141; K. Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, II, Rīga, 1992, 353. – Pastaruoju metu pr. *staytan* neutr. „Schild“ Elb. 421 W. Smoczyński mėgina skaityti /staitan/ ir laikyti skoliniu iš s. le. *szczyt*, žr. W. Smoczyński, Über einige bedenckliche baltisch-slawische Ansätze, IF 94 (1989) 319. Tokiam aiškinimui prieštarauja tas faktas, kad Elbingo žodyno dialekte blt. *ī* yra išlikęs sveikas, o tuos atvejus, kur W. Smoczyński nori matyti diftongizaciją, geriausia aiškinti balsių kaitos prielaida. Todėl čia laikomasi pr. *staytan* tradicinės emendacijos *scaytan*.

⁶ C. D. Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago, 1949, 1402–1403.

⁷ J. de Vries, Altnordisches etymologisches Wörterbuch, zweite verbesserte Auflage, Leiden, 1962, 496.

⁸ J. Sehwers, Das Heerwesen der Letten in kulturgeschichtlicher Beleuchtung. – ZfslPh V 1929 315, 319; J. Endzelīns, ME IV 443; K. Karulis, Op. cit., II, 470.

⁹ „Skydas „щит, Schild“ yra tas pats žodis, kaip ir *skiētas*, tiksliai kilimo germaniškas“ – K. Būga RR I 308.

manų kalbose nesą žodžio, kurį galėtume baltiškojo skydo žodžio originalu laikyti, todėl liet. *skýdas* kartu su taip pat skydą reiškiančiais s. airių *sciath* bei s. sl. *štítz* gal veikiau priklausąs ide. šakniai **skēi-* „(at)skirti“¹¹. Ir iš tikrųjų, K. Būgos ir kitų autorių (pvz., K. Alminauskio) kaip šaltinis nurodyti germanų kalbų žodžiai reiškia ką kita, o būtent s. isl. *skíð* „skila, pliauska; slidė“, s. vok. aukšt. *scīt* „skila, pliauska“. Laikant *skydas* germanizmu, reikėtų manyti, kad reikšmė pakito („lenta; slidė“, „skila, pliauska“ → „skydas“) arba skolinimosi metu, arba po jo, jau baltų kalbų dirvoje. Vadinasi, būtų skolinatas žodis, reiškęs ne „skydas“, bet „lenta; slidė“ ar „skila, pliauska“. Kodėl rytų baltams, turėjusiems keletą savų sinonimų skilai, pliauskai ir pan. vadinti, reikėjo dar vieną pasiskolinti?

Abejonės, ar skydo pavadinimas tikrai germanizmas, kyla, suprantama, ne dėl to fakto, kad XVI–XVII a. *skydà* (*skýdą*) buvo dar plačiai – bent jau raštuose – vartojamas žodis¹², gal kiek retesnė buvo tik vyriškosios giminės lytis *skýdas*¹³, – juk skoliniai, įaugę į kalbą, taip pat plačiai vartojami. Tas abejones visai pagrįstas daro latvių kalbos skydo pavadinimai. Taip pat kaip lietuvių jie paliudyti senuosiuose raštuose: *škídre* 1585 m. Vilniuje išleistame katalikų katekizme¹⁴, *škída* 1587 m. „Undeutsche Psalmen“¹⁵ ir kitur¹⁶. *Škída* bene paskutinį kartą randamas G. Elgerio lenkų-lotynų-latvių kalbų žodyne, išleistame Vilniuje 1683 m. Kareiviams skydų daugiau nebevartojant, užsimiršo ir pats žodis¹⁷. XVII a. viduryje *škída* jau nebebuvo žinomas netgi

¹⁰ K. Būga RR II 8, 624; taip pat K. Alminauskis, Die Germanismen des Litauischen. Teil 1: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen, Kaunas [1934] 116; E. Fraenkel LEW 804–805.

¹¹ J. Endzelins ME IV 48.

¹² Atrodo, kad pirmajame lietuvių kalbos žodyne atspindėta savotiška ir, galimas daiktas, senesnė reikšmė. Lenkų *cynkowaty*, lotynų *scutulatus* atitikmenju K. Sirvydas duoda *skyduotas* (parašymas *skieduotas* tikriausiai yra korektūros klaida, plg. *skyduotas* SD³ 287), *skydas turis išaustas* SD³ 38. Lenkų *cynkowaty* yra „kvadratinis, kvadratais išdėstytas ar padarytas“ (: *cynek* „figūra iš penkių gabalų“), lot. *scutulatus* reiškia „kuris pailgas, keturkampio pavidalo“ (: *scutula* „į rombą panaši figūra“). Vadinasi, *skyduotas* čia turėtų būti „kvadratinis, kvadrato pavidalo“, o *skyda* – „koks nors kvadrato pavidalo daiktas“.

¹³ Senųjų raštų duomenis žr. K. Būga RR II 624; LKŽ XII 861–862. – Vėliau iš aktyviojo žodyno pasitraukus, atsirado raštuose jų iškreiptų pavidalų: *kydas*, matyt, kilo iš tokių pasakymų kaip, pvz., *mažesnis skydas* R 348, kur tariant susilieja pirmojo žodžio baigmens ir antrojo pradžios *s*; arba S. Daukanto hipernormalizmas *skieda* (plg. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, 594).

¹⁴ Kunx Dews, es tu mans pallixs unde skidre „Pone Dieve, tu esi mano pagalba ir skydas“, – A. Augstkalns, Piezīmes par veclatviešu rakstiem. – FBR X (1930) 110; J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen, Berlin, 1953, 384.

¹⁵ Beth tu kunx es ta skyde prexkan man „Bet tu, viešpatie, esi mano skydas“, – J. Sehwers, Das Heerwesen der Letten..., 315; *To paties*, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen..., 384.

¹⁶ J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen..., 384.

¹⁷ J. Endzelins DI IV 2, 371.

latvių kalbos mokovams. Tai matyti iš įrašų, kuriuos Chr. Füreckeris padarė 1615 m. išleistoje knygoje „Lettisches Handbuch“. Čia įrašyti *Skidre, Skide, Skide* visi pabraukti ir triskart į vokiečių kalbą išversti žodžiu *Schild*¹⁸. Įrašų autorius to nedarė su kitais latvių kalbos žodžiais, nes jie buvo jam gerai žinomi ir suprantami. Latvių kalbos germanizmų tyrinėtojas J. Sehwersas *škāda* kartu su mūsų *skýdas* nelaiko skoliniais iš vokiečių kalbos¹⁹. Latvių mokslininkų nors ir bendrais bruožais, bet teisingai nužymėtas netgi jų atsiradimo kelias: šaknis **skei(d)-*, kur priklauso ir lat. *šķiest*, bei semantinė raida „(medžio) skila, pliauska“ → „plokštė, lenta“ → „skydas“²⁰.

Iš tikrųjų, lietuvių ir latvių kalbų skydo pavadinimus etimologiškai susiejus su veiksmažodžiais lat. *šķist (-stu, -du)* „trūkti, sprogti, skilti...“, liet. *skýsti (-sta, skýdo)* „darytis skystam, tižti, leistis; skleistis (į šalis), sklisti...“ paaiškėja ne tik jų reikšmė („tai, kas atskilę resp. atskelta“ || „(medžio) skila, pliauska“), bet ir daryba. Tiesa, lietuvių kalbos veiksmažodžio reikšmė smarkiai nutolusi, bet seniau, atrodo, jo turėta ir su (at)skilimu, (at)skyrimu susijusių reikšmių, plg. jo tranzityvo *skiesti (-džia)* reikšmę „neleisti kartu būti, skirti“ LKŽ XII 876 bei giminingų kalbų atitikmenis (žr. žemiau). Tad lat. *škāda* (senųjų raštų *škāda*) bei liet. *skydà, skýdas* būtų galūnių *-ā, -as* vediniai. Lat. *škādre* (senųjų raštų *škādre*) būtų su priesaga *-r-* iš *šķist* išsivestas tokiu pat būdu kaip, pvz., lat. *bedre* „duobė“ – iš *best (bedu)* „kasti“ ar liet. *skiedrà, skiēdras* „atkilusi medžio dalelė“ – iš *skiesti (-džia)*, plg. lat. *šķiēst (-žu, -du)* „(nu)pjauti, (nu)traukti...“. Negana to, lat. *škādre* darybai paralelę sudarytų taip pat liet. *skideřlis* „skeveldra, atskala, atplaiša“ LKŽ XII 863 bei *skidėrva* „atkilusi medžio dalelė, skiedra“ DūnŽ 327, tačiau turintys kamieną *skider-*, pasidarytą iš veiksmažodinių formų su trumpuoju šaknies vokalizmu, plg. liet. *iš-skidėti (-ėja)* „iškedėti, išretėti“ bei etimologinius atitikmenis gr. *σχίζω* „skeliu, (per)pjaunu, (at)skiriu“ < **-djō*, bretonų *skeja* „pjaunu“ < **skidjō*. Be *skydà, skýdas*, ilgąjį *y* šaknyje turi nutolusios reikšmės *skydē* „skiautė, draiskana“ LKŽ XII 862. Semantinė prasme informatyvūs taip pat iš veiksmažodžio *skiesti (-džia)* išsivesti tokie galūnių ir priesagų *-r-, -ar-, -l-* vediniai kaip antai: *skiedà* „drožiant, tašant, obliuojant atskiriama medžio dalelė; malksna, lentelė stogui dengti“, *skiedas* „rakštis, pašinas“, *skiedrà* (reikšmės tos pačios kaip *skiedà*), *skiedarà* „t. p.“, *skiēdras* „atkilusi medžio dalelė, skiedra“, *skiedlà* „t. p.“ LKŽ XII 866–870. Tolygios reikšmės latvių kalboje yra *skāida* (gen. plur. *skāižu*), *skāids* „skiedra; (sto-

¹⁸ K. Draviņš, Lett. *škāda* „der Schild“, Årsbok 1953/54, Lund, 1958, 62.

¹⁹ Lett. *škāda* scheint ein altes einheimisches Wort zu sein und gehört wohl nebst lit. *skýdas*, asl. *štitz*, air. *sciath* „Schild“ zu Grundform **skeito-*. Unklar ist die lett. Form mit einem *r*“, – J. Sehwers, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen, Berlin, 1953, 384.

²⁰ J. Endzelīns ME IV 48; K. Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, II, 351.

go) lentelė, malksna“ ME III 864, veiksmazodžio *škiêst* (-žu, -du) „(nu)pjauti, (nu)traukti...“ vediniai su šaknies vokalizmu *ai*²¹. Mūsų reikalui svarbią reikšmę turi *skaigals, skaigulis* „sakingo medžio gabalas“ ME III 865 (su *skaig-* iš *skaidg-*). Iš lietuvių kalbos čia galima prisiminti *skiegalis* „menka, prasta skiedra“ LKŽ XII 870 (< *skiedg-*) šalia *skiedgalys* „t. p.“.

Lietuvių ir latvių kalbų skydo pavadinimus *skydà, skýdas, škîda, škîdre* (dabartinės latvių kalbos *škîda, škîdre*) išskyrus į ši gausų giminingų žodžių būrį, viena, paaiškėja jų daryba (priesagos *-r-* buvimas); antra, skydo pavadinimų ir daiktavardžių liet. *skiedà, skiedas* bei lat. *skaîda, skaidis* šaknies vokalizmo apofonija tampa tokia pat kaip, pavyzdžiui, žodžių liet. *skytas, skiêtas (skîetas)*, lat. *škiêts*²² (*škîets*), *škieta* ir pr. *scaytan*; trečia, jų turimų reikšmių santykiai pasirodo esą reguliarūs – skydo sąvoka asocijuojasi su atskelto medžio gabalo, skilos, pliauskos, lentos, atskalos, skiedros reikšmėmis.

Dar pridurtina, kad abi žodžių virtinės – *skied-* ir *skiet-* – yra bendrašaknės, tik pastaroji remiasi paraleliniu išplėstu šaknies variantu **skei-t-* „skelti, skirti“²².

Kad lietuvių ir latvių kalbų skydo pavadinimai tikriausiai yra savi, baltiški žodžiai, rodo ne tik kalbos duomenys. Iš Henriko Latvio kronikos sužinome, kad latviai kartu su lybiais XIII a. pradžioje skydus turėjo²³. Kad tarp archeologinių iškasenų skydų nerandame, nenuostabu – jie buvo gaminami iš medžio arba odos.

Su atskelto medžio gabalo (lentos, skilos, pliauskos, atskalos, skiedros ir pan.) idėja, kita vertus, asocijavosi senovės žmonių sąmonėje tikriausiai taip pat šaukšto sąvoka. Tai matyti pirmiausia iš straipsnio pradžioje semantiškai nagrinėjamų skandinavų kalbų žodžių (norv. *skeid, skei, skje* „šaukštas; skietas; makštis; lenta...“), toliau iš alb. *lugë* „šaukštas“ : *flugë* „lenta, kuria kalniečiai užstumia savo namų ir svirnų duris“ < **vë-lugë*²⁴. Šiuo atžvilgiu, jau apie mūsų *šaukštas* kalbant, įdomu prisiminti, kad

²¹ K. Būga RR I 315; J. Endzelīns ME III 864; P. Skardžius, ŽD, 41, 301, 303; E. Fraenkel LEW 805; V. Urbutis, Op. cit., 141.

²² K. Būga RR II 624; V. Urbutis, Op. cit. 141–142. – Priesagą *-to-* žodžiui *skiêtas* (S. Ambrazas, Daiktavardžių darybos raida, Vilnius, 1993, 187) galima skirti tik įrodant buvus baltų veiksmazodį **skei-/skî-* „skilti, skirti“. – Ankstesnių autorių (A. Bezenberger. – BB I 1877 285; A. Fick, Die Laute der griechischen Sprache II. – BB XVIII 1892 141; É. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, seconde édition, Heidelberg–Paris, 1923, 90) teigto liet. *skýdas* ir gr. *ἀπίς, -ίδος* „skydas“ ryšio dabar atsisakyta (plg. H. Frisk GEW I 169). Mat ide. *k*^h graikų kalboje virto π visose pozicijose, išskyrus prieš balsius *e* bei *i*. Tad graikų kalbos skydo pavadinime būta etimologinio *p*, taigi ir kitos šaknies.

²³ Lyvones cum Letthis concussione gladiatorum cum clypeis conclamantes „Lybiai su letais daužė kalavijais į skydus ir šaukė“, – Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, Москва–Ленинград, 1938, 432. Plg. Henrikas Latvīs, Hermanas Vartbergė, Livonijos kronikos, Vilnius, 1991, 140.

²⁴ E. P. Hamp, Lithuanian *šaukštas*. – Baltistica, III (1), 1967, 107.

Prūsų lietuvių vadinamajame Krauzės žodyne (XVIII a.) paliudyta jo reikšmė „mūrininko mentelė“ LKŽ XIV 565. Tačiau tai, matyt, ne kokia atskira senovinė žodžio *šaukštas* reikšmė (tarkim „lenta“), bet greičiausiai reikšmės „šaukštas“ perkėlimas vadinti mūrininko įrankį skiediniui skiesti ir išlyginti, paremtas panašumo asociacija kaip ir žymėti įnagį kojai į batą įauti. Kadangi *šaukštas* turi pažiūrėti vieną reikšmę (bet žr. žemiau), neatrodo tuščios pastangos kelti klausimą ir mėginti į jį atsakyti, ką žodis *šaukštas* lietuvių kalboje yra pakeitęs. Štai E. P. Hampas mano, kad *šaukštas* pakeitė baltoslaviskąjį šaukšto pavadinimą **lugā* (s. rus. bažn. *lužica*, *lužka*, kroatų *žlica*, čekų *lžice* etc.)²⁵. Bet baltų kalbose nerandame jokių duomenų, rodančių tokį pavadinimą buvus. Į šį klausimą atsakymo ieškodami, pasižiūrėkime į kitą islandų kalbos šaukšto – šį sykių raginio ar kaulinio – pavadinimą, būtent *spónn* masc. „drožlė, skiedra, skala; skiedra, malksna (stogui dengti); ko nors plokštė, lakštas; blizgė; (raginis ar kaulinis) šaukštas“²⁶. Senojoje islandų kalboje dar šaukšto nebuvo: *spánn*, *spónn* masc. (< skand. **spānuR* su *ā* > *ó* šalia nosinio priebalsio) „skiedra, skala, šakalys; stogo skiedra, malksna, gontas; medinis diskas, skritulys (pavyzdžiui, vartojamas taikiniu); plokštė laivui papuošti“²⁷. Panašūs „šaukšto“ reikalai ir kitose germanų kalbose: štai norv. *spón* yra ir „drožlė, skiedra; skiedra, malksna, gontas“, ir „medinis šaukštas“²⁸; anglų *spoon* dabar „šaukštas“, bet senojoje anglų kalboje buvo tik „skiedra, drožlė; nuolauža, skeveldra, šukė“²⁹. Kad atskelto medžio gabalo semantinė filiacija (lenta, plokštė, skila, pliauska, skiedra, skala) prasitęsda apėmė ir rago ar kaulo nuolaužą, atskilą, atšaižą, šeberkštį, skeveldrą, šukę, matyti iš trečiojo islandų kalbos šaukšto pavadinimo *sleif* fem. „didelis šaukštas, samtis“, kuris nors ir laikomas skoliniu iš vid. vok. žem. *slêf*, *sleif* „t. p.“ (olandų dial. *sleef*), bet skiriamas veiksmazodžio **slīfan* „skelti“ (s. ang. *tó-slífan*, ang. dial. *slive*) šakniai³⁰, kur priklauso ir ang. *sliver* „atplaiša, skeveldra, šukė“³¹.

Antrasis dalykas, šių pastabų autoriaus dėmesį atkreipęs, yra tas faktas, kad aukštaičių šnektose (Smn, Aps, Švnc, Mžš) daugiskaitinė forma *šaukštai* (ir *šaukštai*, *šaukštus*) reiškia visus valgant vartojamus indus (LKŽ XIV 563). Ši reikšmė tuo svar-

²⁵ E. P. Hamp, Op. cit., 107–108.

²⁶ Á. Böðvarsson, Íslenzk orðabók, 940.

²⁷ A. Jóhannesson, Isländisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1956, 887.

²⁸ I. Aasen, Norsk ordbok, 737; Norsk riksmålsordbok, III 2038.

²⁹ The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots, Revised and edited by C. Watkins, Boston, 1976, 63.

³⁰ A. Jóhannesson, Op. cit., 1171.

³¹ E. Partridge, Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English, London, 1959, 632; The Oxford Dictionary of English etymology ed. by C. T. Onions, Oxford, 1966, 835.

bi, kad per ją *šaukštas* susisieja su *šukė*, taip pat turinčiu gana seną (BB, SD, KN, SG) indo reikšmę: „prastas, senas, apdužęs ar įskilęs indas; degtas molinis ar šiaip koks indas (dubenėlis, lėkštė)“ LKŽ XV 328. Nėgana to, šiuos žodžius prasmės plotmė jungia ir pagrindinės jų reikšmės, taigi „šaukštas“ (*šaukštas*) bei „(sudaužyto indo, stiklo, sprogučio sviedinio ir kt.) skeveldra, dužena, šukė“ (*šukė*), kurios, kaip jau žinome, giminingos. Vienintelė logiška tokio semantinio sutapimo interpretacija, atrodo, yra ta, kad giminingi, taigi bendrašakniai ir patys žodžiai³². Bet jų formalųjį ryšį paaiškinti ne taip lengva – *šaukštas* turi akūtą, rodantį senovėje buvus ilgąjį diftongą.

Darybinės reikšmės požiūriu *šaukštas*, matyt, priklauso *nomina instrumenti* kategorijai, tad turi priesagą *-sta-*, kuri po priebalsio *k* bus reguliariai virtusi *-šta-*³³ (plg. *veřpstas*, *graipštas*, *šlākštas*³⁴). Likusi šakninė morfema *šauk-*³⁵ balsių kaita, matyt, susijusi su lat. *sūce*² „išmušta vieta, ištrupa, šukė, plyšys (Scharte)...“, s. ind. *śūkaḥ* masc., *śūkam* neutr. „(javo) akuotas; vabzdžio geluonis, gyls“, av. *sūkā-* fem. „adata“, – dėl šaknies balsių kaitos *áu* : *ú* plg., pvz., *ráugas*, lat. *raūgs* : lat. *rūgs*; *táukas* : lat. *tūks* „skaudulys, patinimas“, *tūkt* (*-kstu*, *-ku*) „tinti, pusti, brinkti“; lat. *traūds* „trapus, lūžus, dužus“ : *trūds*, paprastai plur. *trūdi* „puvėsiai, trūnys“³⁶. Kaip šalia jų yra leksemų su trumpuoju šaknies vokalizmu [plg. liet. *rūgti* (*ruņga*), *tūkti* (*tuņka*)], lygiai taip greta lat. *sūce*² yra ir lat. *sūke*, *sūkis* „šukė, skeveldra; spraga, plyšys“, *sukums* „įskilimas, ištrupa, plyšys“, *suka* „šepetys; šukos“, liet. *šukė* „(sudaužyto indo, stiklo, sprogučio sviedinio ir kt.) skeveldra, dužena; išmušta dalgio, peilio, indo vieta...“, *šukos*, *šukai* „įrankis linų galvoms šukuoti, braukčiai“. Šių rytinių baltų kalbų ir minėtų indoiranėnų kalbų žodžių etimologinį siejimą³⁷ patvirtina tas faktas, kad *(j)ē kamieno lat. *sū-*

³² Kitokius aiškinimus žr. A. Bezenberger. – BB 27 1902 170; K. Būga RR I 275; E. Fraenkel LEW 968 (*šaukštas* šių autorių kilme siejamas su gr. *κυκάω* „maišyti“, *κυκάθρον* „maišomasis šaukštas, maišiklis“); plg. J. Pokorny IEW 597 (pastaba: „Sehr unsicher“); J. Jablonskis RR I 380; A. Sabaliauskas, Dėl lie. *šaukštas* kilmės. – Baltistica, I (1), 1965, 83–84 (laikomas *šauti* vediniu su įterptiniu *-k-*); E. P. Hamp, Lithuanian *šaukštas*. – Baltistica, III (1), 1967, 107–108; W. Smoczyński, Etimologijos pastabos. – Baltistica, XXVI (2), 1990, 163 (*šaukštas* < *šaud-tas su epentetiniu priebalsiu *k* iš prezenso kamieno **šau-da-* „kišasi“, inf. *šau-ti).

³³ K. Būga RR I 275.

³⁴ P. Skardžius ŽD 324–325; Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, 391.

³⁵ Dial. *šauštas* (Zietela) LKŽ XIV 584, kaip teisingai pastebėta A. Sabaliausko (Op. cit., 83), turi fonetiškai iškritusį *k*.

³⁶ Šios rūšies šaknies balsių kaita būdinga ir veiksmažodžiams, žr. *Aut.*, Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė, Vilnius, 1987, 110.

³⁷ A. Bezenberger. – BB 27 1902 171; J. Endzelīns ME III 1117; E. Fraenkel LEW 1031; K. Karulis, Op. cit., II, 322; M. Mayrhofer, Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, III, Heidelberg, 1976, 363.

ce² ir s. ind. *sūcī* fem. „adata“ < **sūc-i*³⁸ turi tą patį morfologinį santykį kaip liet. *vilké* : s. ind. *vrkī-* fem. „t. p.“.

Greta jų baltų kalbose būta ir bendrašaknio veiksmazodžio, – tai lat. *šukt* (praes. *šukstu, šūkstu*, praet. *šuku*) „dužti, trūkti, skilti“ ME IV 105, randamas K. Ulmanio žodyne (1872), tiesą sakant, labai neaiškus – kilęs iš **sjuk-* ar pasiskolintas iš lietuvių kalbos?

Išryškintas leksinis-semantinis, drauge ir darybinis kontekstas patikimą daro išvada, kad pirminė žodžio *šaukštas* reikšmė tikriausiai buvo „atskeltas medžio gabalas, skala, skiedra, rago ar kaulo atskila, nuolauža, šukė“. Iš pradžių juo galėjo būti vadinami visi valgant vartojami indai (dubenėliai, lėkštės), ne tik šaukštas. Genialus buvo A. Leskieno spėjimas, kad *šaukštas* kilme susijęs su *šukė*, jo senoji reikšmė buvo š u k ė³⁹, ir pasirodė esąs labai įžvalgus C. D. Buckas, pastebėjęs semantinį panašumą tarp liet. *šaukštas*, *šukė* ir minėtų skandinavų kalbų šaukšto pavadinimų⁴⁰.

Žodis *šaukštas* būdingas lietuvių kalbai⁴¹. Lat. *karuôte* (*karuôte, karaûte, karaute, karûte*) „šaukštas“, etimologiškai susijęs su sl. *koryto „lovys, gelda; upės vaga“, s. ind. *karotih* „dubuo, lėkštė, kaušas“⁴², žymėjo taip pat įdubimą žemėje. Tai atspindi iš jų kilę upėvardžiai *Karautis* (-iės), *Karautė*, *Kārautė* Pasvalys, Pyvesos dešinysis intakas⁴³. Ta proga verta pažymėti, kad nagrinėjamo semantinio mikrolauko žodžių turinyje kartkartėmis pasirodo reikšmės, susijusios su kuo nors išsikišusiu, aštriu, briaunuotu, keterotu, plg. isl. *skeið* „apatinis žandikaulis...“; lat. *škieta* (*škiete*) „žąsies ar kito paukščio krūtinės kaulas, ketera...“ (žr. aukščiau). Tai omenyje turint, galima ryžtis hipotezei, kad latvių kalbos šaukšto pavadinimo etimologinis atitikmuo lietuvių kalboje yra *kariaūtas* (: *Kariautas yra kūdas didelis gyvolis arba žmogus* J) LKŽ V 281. Kokios reikšmės šis būdvardis, tiksliau pasako *kariáutis*, -ė, daiktavardis, bet retkarčiais dar vartotas ir būdvardžiu: *Kariáutis arklys yr iškelta nugara, aštrių kaulų, visuomet liesas* Šts (LKŽ V 282). Šie vardažodžiai turi semantinę ryšį su veiksmazodžiu *kárti* (*kąra, kāro*) „badą kęsti, alkti, būti liesam, įdubusiu pilvu“, plg. *Ir arkliai nusibaigė, mėšlą*

³⁸ M. M a y r h o f e r, Loc. cit.

³⁹ „Dazu [t. y. su *šukė*] lit. *száuksztas* Löffel (= Scherbe?), – A. L e s k i e n, Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen, Leipzig, 1884, 318.

⁴⁰ C. D. B u c k, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, 351.

⁴¹ Lat. dial. *šaukste*² „šaukštas“ (Nigranda) EH II 622, matyt, yra lituanizmas su žodžio baigmeniu, priderintu prie lat. *karuôte* „šaukštas“.

⁴² J. E n d z e l i n s ME II 166; K. K a r u l i s, Op. cit., 383–384.

⁴³ *Aut*, Etymological Notes on Lithuanian Hydronyms. – B_zN (Neue Folge), 25, 1990, 88. – Vargu tokią reikšmę galima numanyti žodžiui *šaukštas* iš ežero vardo *Šaukščiukas* Molėtai. Tai figūratyvinis pavadinimas, paremtas formos panašumu.

beveždami, parkaro, kaulai atsikišo Rd (LKŽ V 338). Bet etimologinėje perspektyvoje tiek šis veiksmazodis, tiek *kariaūtas, kariáutis* bei latv. *karuôte, kaŗaute* etc., matyt, neatskiriami nuo veiksmazodžio *kárti* (*kŗara, kŗaro*) „linkti žemyn, svirti“ šaknies („tai, kas išlinkę, išgaubta, kreiva“). Tokį manymą patvirtintų jo (*pra-kárti*) vedinys *pra-karūs* frazėje *Prakarus medis* LKŽ X 511. Ir būdvardžio *pra-karūs*, ir šios frazės prasmę atskleidžia sinonimas *pranarūs* „įvijias, susisukęs, pranarotas (apie medį)“ bei frazė *Medis pranarus, kuris kreivai skyļa* J (LKŽ X 533).

V. Toporovui savo komparatyvistinio talento ir erudicijos dėka į baltų kalbų leksinių-semantinį kontekstą pavyko įjungti ir trečiosios baltų kalbos – prūsų – šaukšto pavadinimą *lapinis* „Leffel“ Elb. 359, laikomą skoliniu iš germanų kalbų (**lapila-* „šaukštas“)⁴⁴. Iš V. Toporovo pasiūlytų kelių aiškinimo variantų labiausiai pagrįstas atrodo lyginimas su tokiais lietuvių kalbos žodžiais kaip *lāpė* „ant žemės dedamas rąstgalys išpjautu plyšiu, vartojamas atspirti atramai, tiesiant iškrypusią sieną; lentelė su skylė, į kurią įstatomas viršutinis milinio galas, sukant gernas; per šulinio svirties vidurį prikaltas su išpjova pagalyš etc.“ LKŽ VII 145–146, *lāpė, lapėlė, lapūkė, lapýtė, lapiūkė, lapūtė* „mentelė, jungianti ratelio pakojos galą su rato ašele“ LKA I 125. Šių žodžių turimos reikšmės („šaukštas“ || „lenta, lentelė, pagaliukas“) yra reguliarios ir išreiškia čia aprašytą šaukšto denominacijos modelį. Pr. *lapinis* baltiškumui išryškinti nemažiau svarbūs ir slavų kalbų duomenys, visų pirma br. *лапѡник* „pilstomasis šaukštas“ (Vitebsko tarmėse)⁴⁵, toliau kašubų (slovincų) *lopasc* fem. „didelis virtuvės šaukštas“⁴⁶, pasižymintys reikšmės artimumu ir prūsiškąjį žodį išvedantys iš izoliacijos. Dėl reikšmės panašumo verta prisiminti ir lat. *lapārnīca* „didelis samtis“ ME II 422. Galimas daiktas, kad jis, žinomas iš rytinės Latvijos dalies (Varakļāni), yra slavizmas. Mat latvių kalbos priesaga *-nīca* (plg. *lemesnīca, pavārnīca*) kartu su liet. *-nyčia* laikoma gauta iš slavų kalbų, ypač jeigu ją turintys žodžiai vartojami Latvijos rytuose⁴⁷. Bet kol kaimyninėse slavų kalbose ir jų tarmėse nerastas jo originalas, to tvirtai teigti negalima. Be to, esti atvejų, kad priesaga *-īca* priauga prie formanto *-(e)n-*, plg., pvz., *laīdenīca* „toks dalgis su prilydyta geležimi“ (< **laīdenis*, plg. *laidis* „prie dalgio prilydytas geležies gabalas“), *lidenīca* „plačiabrylė skrybėlė“ (< *lidene* „t. p.“). Panašios darybos galėtų būti ir *lapārnīca*. Kamienas *lapārn-* būtų tokios pat rūšies kaip žo-

⁴⁴ В. Н. Т о п о р о в, Прусский язык. Словарь (L), Москва, 1990, 89–97.

⁴⁵ Ю. А. Лаучюте, Словарь балтизмов в славянских языках, Ленинград, 1982, 145. E. Blesės laikytas skoliniu iš baltų kalbų, remiantis tuo pačiu pr. *lapinis*, žr. E. B l e s e, *Alcuni rapporti fra il bianco russo e le lingue baltiche*. – *Studi Baltici*, V, 1935–1936, 23–24.

⁴⁶ ЭССЯ 16 (1990) 38.

⁴⁷ J. E n d z e l i n s, *Latviešu valodas gramatika*, Rīgā, 1951, 363.

džio *šakaŋnis* „šakotas medis“ (greta *šaknis*), t. y. prie *r* kamieno būtų dar priaugęs *-n-* iš paralelinio *n* kamieno formų, kurių atstovas ir būtų pr. *lapinis* < **lapn-*.

Įdomu, kad kamienas **lopār-* paliudytas slavų kalbose: serbų-kroatų *lòpâr* „ližė“, slovenų *lopár* (gen. *-rja*) „ližė“, slovakų *lopár* „virtuvinė lenta mėšai ar daržovėms pjaustyti“, ukrainiečių *лопáрь* „lopetėlė moliui maišyti“⁴⁸. Rusų kalbos tarmėse (Archangelskas) vartojamas *лопáрня* „irklas“⁴⁹, kurio kamienas panašus į lat. *lapārnica* kamieną. Kaip matyti, *r* kamienas geriausiai paliudytas slavų kalbose, kur randame ir tikslų pr. *lapinis* semantinių atitikmenų (baltar. *лапóник*, kašubų *lopasc*). Kamieną *-r-* galėtų turėti ir lat. *lapārnica* (jeigu jis nėra skolinys). Todėl į pr. *lapinis* geriau žiūrėti ne kaip į priesagos *-inis* vedinį (lygintiną su liet. *lapinis* „lapo išvaizdos“), o kaip į *n* kamieno atstovą.

Šaknis **lap-* (sl. **lop-*) „lenta, lentelė; pagaliukas, pagalys“ su *r* ir *n* kamienų vedniais, matyt, turi nykstamojo vokalizmo laipsnio šaknies variantą ide. **ləp-* < protoide. **lh₂p-*, o normaliojo laipsnio šaknies variantas **lāp-* < protoide. **leh₂p-* yra išlaikytas kastuvų pavadinimų liet. *lópezta*, *lopetà*, lat. *lāpsta* „kastuvas; ližė; tokia staklių lentelė...“ bei pr. *lopto* „lopetà“. Sl. *lopata ir het. *lappa* „kastuvas“ šaknis pasižymi nykstamojo laipsnio balsiais.

I š v a d o s

1. Senoji, pirminė žodžio *šaukštas* reikšmė tikriausiai buvo atskeltas medžio gabalas, skala, skiedra, rago ar kaulo atskila, nuolauža, šukė. Atrodo, kad iš pradžių juo buvo vadinami visi valgant vartojami indai (dubenėliai, lėkštės), ne vien šaukštas.

2. Žodis *šaukštas*, senas priesagos *-sta-* įrankio pavadinimas, semantiškai bei formaliai – šaknies balsių kaita *áu : ū, u*, – vadinasi, ir kilme gali būti susijęs su *šukė*, *šukos*, *šukai*, lat. *suke*, *sukis* „šukė, skeveldra; spraga, plyšys“, *sukums* „įskilimas, ištrupa, plyšys“, *suka* „šepetys; šukos“, *sûce*² „išmušta vieta, ištrupa, šukė, plyšys“, s. ind. *sūkah*, *sūkam* „(javo) akuotas; vabzdžio geluonis, gylys“, av. *sūkā-* „adata“.

3. Pr. *lapinis* „šaukštas“ laikytinas senu baltišku žodžiu, turinčiu atitikmenų slavų ir, atrodo, latvių kalbose.

4. Lietuvių kalbos skydo pavadinimai *skydà* (*skýdą*) ir *skýdas*, kaip atrodo, yra savi, iš senovės paveldėti žodžiai. Jų giminaičiai yra lat. *škīda*, *škīdre* „skydas“, randami senuosiuose raštuose.

5. Lietuvių ir latvių kalbų skydo pavadinimai etimologine plotme, matyt, priklauso tokių žodžių būriui, kaip antai: *skiedrà* „drožiant, tašant, obliuojant atskiriama medžio dalelė; drožtinė lentelė stogui dengti...“, *skiēdras* „atskilusi medžio dalelė, skied-

⁴⁸ М. Фасмер ЭСРЯ II 518; ЭССЯ 16, 37–38.

⁴⁹ Словарь русских народных говоров, 17, Ленинград, 1981, 131.

ra“, *skiedà* „drožiant, tašant, obliuojant atskiriama medžio dalelė; malksna, lentelė
stogui dengti“, *skiedas* „rakštis, pašinas“, lat. *skaīda, skaidis* „skiedra; (stogo) lentelė,
malksna“.

6. Pr. *scaytan* „skydas“ (paliudytas *staytan* „Schilt“ Elb. 421) yra paralelinės baltų
šaknies **skeit-* atstovas. Rytinių baltų kalbose šios šaknies yra liet. *skytas* „dviejų
spindžių pločio lenta sijai apkalti“, *skiėtas (skietas)*, lat. *škiėts² (škiets)* „skietas;
brauktuvė; skersinis branktams prikabinti; inkaro sija...“, *škieta (škiete)* „žąsies ar kito
paukščio krūtinės kaulas, ketera; skietas“.

7. Pr. *scaytan* „skydas“ giminaičiai yra s. sl. *štītō* „t. p.“, s. air. *sciath* „t. p.“ (<
**skeito-*), galbūt lot. *scūtum* „skydas“ (jeigu iš *skoitom).

8. Liet. *skiėtas (skietas)*, lat. *škiėts² (škiets)*, *škieta (škiete)* etimologiniais atitikme-
nimis germanų kalbose laikytini s. isl. *skíð* „skila, pliauska; slidė“, s. ang. *scíð* „skila,
pliauska“ (ang. *shide*), s. fryzų *skād*, vid. vok. žem. *schider* plur., s. vok. aukšt. *scīt*
„t. p.“ (vok. *Scheit*) < germ. **skeito-*. S. isl. *skeið* „(staklių) skietas; šaukštas“, plur.
skeiðir „(kalavijo) makštys“, s. ang. *scéþ, scéap* „(kardo) makštis“ (ang. *sheath*), *scáþ-*
el „skietas“, s. saksų *skēðia*, s. vok. aukšt. *skeida* „makštis“ (vok. *Scheide*) < germ.
**skaip(i)ō-* šaknies vokalizmu *ai* sutinka su pr. *scaytan* „skydas“.

NAMES FOR SHIELD AND SPOON IN BALTIC AND THEIR ORIGIN

Summary

As a recurring connection of names for shield in the Indo-European languages is that with words for
„board“, properly applied to a wooden shield, Lith. *skỹdas, skydà* (acc. sing. *skỹdą*) „shield“ and their
counterparts in Latvian *škīda, škīdre* „id.“ seem etymologically to belong to the group of words Lith.
skiedrà „chip, sliver, shingle (for roofing)“, *skiedà* „id.“, Latv. *skaīda, skaidis* „chip; shingle“.

Some of the North European words for spoon reflect development of a wooden spoon from a flat
chip or a splinter. This development is shared also by Lith. *šaukštas* „spoon“, an old suffix *-sta-* nomen
Instrumenti, with regular root vowel interchange *áu : ū/ū* connected with Lith. *šukė* „splinter; chipped
place, spot“, Latv. *suķe, suķis* „id.“, *sūce* „chipped place, spot“, OInd. *śūkah, śūkam* „awn of grain; spike of
an insect“, Av. *sūkā-* „needle“.

It is almost certain that Prussian *lapinis* „spoon“ is an indigenous Baltic word with connexions in
Slavic and possibly Latvian.